

невроз, балалардың қорқынышының бірнеше түрлері мен адамды сезінетін және түсінетін жанасу арқылы оған тиімді байланысты болады. Атақты факт дәрігер-психотерапевтерге медициналық бикештерге немесе психологтарға белгілі. Әдетте ол науқастарды қабылдау мен ауруды емдеу кезінде ескеріледі.

Сәби де өзінен дәл осындай жағдайды байқайды. Ол да басқа адамдардан физикалық жанасуға ұмтылады, олардан, ата-анасынан, сондай-ақ ата-әжесінен жылулық пен қорған күтеді. Осылайша сәбиді бауырына басады, қолына ұстайды, әлдилеп, сипалайды. Мысалы, *Әйел лаулаған от қасында баласын бауырына басып үнсіз отыр* (А.Нұрғазы).

Әбіл перзенттерінің беттерінен сүйіп, бастарынан сипап мауқын басты (Ж.Еділбаев). Бұл мысалдардан ананың, әкенің балаға деген сүйіспеншілігін, мейірімділігін байқауға болады. Бала - өмірдің сәні, отбасының шаттығы. Шал ақынның «Босағасын алтыннан соқсаңдардағы, Перзент сүймей, адамның мейірі қанбас» деуі де осыдан шығар. Себебі кез келген нәресте өзінің ата-анасынан жылулық күтеді. Бұл жерден бауырына басу, бетінен сүйу, басынан сипау жанасу түрлерін көреміз.

Проф. Ф. Дэвистің айтуынша, «жанасусыз сәби өледі, адамдық жүрегі ауырып, жаны солады» [4; 3]. Сәби мен ананың арасындағы жанасудың жетіспеушілігі сәбиге ғана әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар анаға, нақтырақ ананың емізу қабілетіне де әсер етеді.

Контакт немес әлеуметтік психологиядағы проксимальды тәсіл сәбидің өсу қабілетіне байланысты бірте-бірте дистантты немесе дистальды тәсілге ауысады. Диалогтық әрекет көбінесе ара қашықтықта жүзеге асады, адамдар бір-біріне қарайды, сөйлеседі, күледі т.б. Тіпті ерте жастан бастап адамдардың проксимальды мінез-құлқында жыныстық өзгерістер байқалады. Еуропа немесе Америкада туып өскен ұл бала, бірнеше ай көлемінде қыз баламен салыстырғанда жанасудың және де проксимальды мінез-құлқтың бірнеше формаларымен танысады. Алайда 6 айға қарай жанасудың саны мен жиілігі төмендеп, одан әрі жағдай керісінше жүзеге асады. Сондай-ақ, ұл балалар қыздарға қарағанда әлеуметтік қарым-қатынастың проксимальды типтерінен дистальды қарым-қатынасқа тезірек ауысады.

1. Монтегю 1971 – Montagu A. Touching. The human significance of skin. New York: Harper: & Row, 1971.

2. Садохин А.П. Теория и практика межкультурной коммуникации. М., 2004.

3. Вильямс 1971 – Williams J. L. Personal Space and its relation to extraversion-introversion. // Canadian journal of behavioral sciences, 1971, 156-160.

4. Дэвид 1991 – Davis D. The power of touch. Carson, CA: Hay House, 1991.

* * *

В данной статье парасредство касание рассматривается как невербальный социальный акт.

* * *

This article deals with the means of paralinguistics “touch” as a nonverbal social act.

М. Е. Бекболганова

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ТҰРМЫСТЫҚ СУРЕТТЕУЛЕРДІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Этнолингвистика ұлт тілі арқылы ұлтты тану мақсатында этногенез және этностың тарихын, ішкі және этносаралық қарым-қатынастардағы тілдік процестерді, этностың қалыптасуындағы, өмір сүруіндегі тілдің рөлін, тіл мен дәстүрлі мәдениеттің (салт-сана, әдет-ғұрып, дін), тіл мен этностың ойлау ерекшелігін зерттеп, ұлттың тілін анықтап, басқалардан айырмашылығын көрсетеді, сондай-ақ дүние жүзі тілдерінің классификациясы т.б. мәселелерді қарастырады. Этнолингвистиканың негізін салған ғалым

В.Гумбольт (1767-1835) «Ява аралдарындағы киви тілдері» атты еңбегінің алғысөзінде этнолингвистикалық ұстанымдардың тиянақты концепциясын баяндап берді. Л.Вайсгербер оның идеясын жалғастырып (1950), «Неміс тілінің күші туралы» атты төрт томдық еңбегінде неміс мәдениетінің ұлттық сипатын зерттеді. Этнолингвистикалық зерттеулер XIX-XX ғасырлар аралығында Э.Сепир, Б.Уорф, Ф.Баостың т.б. Солтүстік және Орталық Американдық үндістердің тіл ерекшеліктерін қарастыру

негізінде пайда болды. Одан әрі ХХ ғасырда этнолингвистика мәселелерін Н.И.Толстой, С.М.Толстая, В.В.Иванов, А.Ф. Журавлев, В.Н.Топоров, Ә.Қайдар, М.М.Копыленко, Е.Жанпейісов т.б. қарастырды.

Этнолингвистикамен айналысқан ғалымдардың және этнолингвистика мәселесін зерттеген еңбектердің көптігіне қарамастан, ол тұтас ғылым ретінде әлі қалыптасып болған жоқ. Этнолингвистиканың терминіне, мақсат-мүддесіне, зерттеу шеңберіне, зерттеу нысанына, әдіс-тәсілдеріне байланысты пікірлерде алшақтық бар. Соңғы кездерде ғалымдардың этнолингвистиканы әр қырынан, әр деңгейде зерттеулеріне байланысты когнитивті бағыттағы этнолингвистика, коммуникативті бағыттағы этнолингвистика, универсалды этнолингвистика, структуралық этнолингвистика, тарихи этнолингвистика т.б. бағыттар туралы сөз болуда және олар дүние жүзінде қарқынды дамуда[1]. Сонымен, ғалымдардың этнолингвистиканы «этнос пен этнос тілі» негізінде қалыптасқанын толық мойындаса да, олардың өзара қатыстығы мен үйлесімін айқындауда бір жерден шыға алмай, ортақ ғылыми теория болмағандықтан, бұл бағыттарды әр ел ғалымдары өзінше дамыту жолында екенін көреміз. Ал қазақ тіл білімінде этностың тілі мен оның мәдениетімен, дүниетануымен, рухани байлығымен сабақтас екенін академик Ә.Қайдар бастаған ғалымдар зерттеп келеді. Бұл қазақ тіл білімі үшін ұлттың ментальдық ерекшелігін, өткені мен бүгінінің іліктес екенін жаңа қырынан таныта бастаған саланың бірі. Этнолингвистика ғылымының қазақ топырағында қалыптасып дамуына, өсіп-өркендеуіне Ә.Қайдар, М.Копыленко, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, Р.Сыздық, Н.Уәлиев, Б.Қалиұлы, Г.Смағұлова, Б.Момынова, Ғ.Аронов, Р.Шойбеков, Қ.Ғабитханұлы, Ш.Сейітова, Р.Иманалиева, Б.Қарағұлова сияқты ғалымдар өз үлестерін қосып келеді. Этнолингвистика туралы сүбелі зерттеу жүргізіп, көптеген шәкірт тәрбиелеген Ә.Қайдар бұл тың сала туралы нақты әрі жүйелі тұжырым жасайды: «Этнолингвистика-этностың нысандық болмысынан туып, санасында сараланып, тарихи жадында сақталып, тілі арқылы қалыптасып, қорланып рухани-мәдени мұра ретінде атадан балаға, әулеттен нәсілге үзілмей ауып келе жатқан дәстүрлі миасты жаңғыртып, жан-жақты зерттеп, танымдық мәнін ашып, болашақ ұрпаққа ұсыну мақсатына байланысты дүниеге келген тіл білімінің күрделі де құнарлы саласы»[2]. Ғалым пікірінен тіл тек қана әлеуметтік-коммуникативтік қызмет құралы ғана

емес, этностың күллі болмыс-бітімі мен рухани мәдени байлығының асыл қазынасы екеніне көз жеткіземіз. Этнолингвистиканың қазақ топырағында гүлденіп дамуына, әр бағытта зерттеу нысанына айналуына, Ә.Қайдар бастаған үлкен көштің жылжуына төмендегі ғалымдар әр бағытта үлес қосты. Этнолингвистиканың ғылыми теориялық мәселелерінің қалыптасуы мен дамуына байланысты ғылыми зерттеулерге шолу жасай отырып, өзіндік зерттеу бағытын қалдырған ғалым М.Копыленко болды. Бұл салада Е.Жанпейісовтың қазақтың этномәдени лексикасына тарихи-лингвистикалық тұрғыдан зерттеу жүргізіп, көптеген пассив қабатқа енген көнерген сөздер мен тіркесімдерге сан алуан қырынан жаңа нәр беріп, тілдік мәдени сипатын ашып көрсеткен монографиясы мен еңбектерінің құны зор[3]. Көптеген халықтық атаулар мен көнерген сөздердің астарында этнографиялық этюдтер мен очерктер, этнофразеологизмдер жататындығын Р.Сыздық, Н.Уәлиев, Г.Смағұлова сынды ғалымдар өз зерттеулерінде сан алуан тарихи, тілдік, этнографиялық, мифтік-танымдық мәліметтерге өз дәлелдері мен уәждерін келтірді. Аспан денелерінің этнолингвистикалық сипатын зерттеген Ғ.Ароновтың, зергерлік өнерге қатысты лексиканы зерттеген Р.Шойбеков сияқты ғалымдар этнолингвистиканың қазақ тілі білімінде жаңа қырынан зерттеу нысанына айналғанына толық дәлел бола алады. Халқымыздың рухани және материалдық мәдениетінің қалыптасып дамуы оның өткен өміріндегі тұрмыс-тіршілігімен, ой-қиялымен, сана-сезімімен, дүниетанымымен, салт-дәстүрімен, ырым-жоралғысы сияқты әр түрлі қозғаушы күштермен, факторлармен тікелей байланысты екендігі туралы нақты тұжырымға келуге болады. Кез келген этностың мәдениеті шеңберінде көзі ашылмаған мол қазынаның бастау бұлағын іздеп, оларды сала-сала бойынша жинап-теріп, мән-мазмұны күңгірттенген ұғымдар мен түсініктерді, сөздер мен тіркесімдерді шығу себебі мен қалыптасуын, даму дәстүрін байланыстыра қарастыруда этнолингвистиканың маңызы зор.

Этнолингвистика ғылымындағы негізгі ұғымдар мен түсініктерге этнографизмдер мен этнофразеологизмдерді жатқызуға болады. Этнографизмдер- өткен тұрмысымызда болған, көбі әлі де қолданылып келе жатқан тұрмыстық бұйымдардың белгілі сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік құқыққа байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік ерекшеліктерін көрсететін

арнаулы атаулар мен сөз тіркестері. Этнографизмдердің қатарына этнофразеологизмдерді де жатқызуға болады. Этнофразеологизмдер-белгілі бір ру, тайпа, этнос, халық таным-түсінігіне сай қалыптасқан фразалық тіркестер, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер. Олар сол халықтың өмірінен, әдет-ғұрпынан, салт-дәстүрінен, рухани және материалдық мәдениетінен фразалық бөліктер арқылы орасан зор мәліметтер мен хабарлар береді. Этнофразеологизмдер қандай да бір тілде белгілі бір мағына білдірумен қатар, өзінің шығуына, қалыптасуына себеп болған шағын оқиғаны да білдіруі мүмкін. Бұл жөнінде академик Ә.Қайдар: «Кез келген этнографизм мен этнофразеологизмге номинативтік мағынамен қатар, шағын этнографиялық этюдтер де қажет», -деп түйіндейді. Қазақстандық ғалымдар М.М.Копыленко, Е.Жанпейісов, Ә.Қайдар, т.б. қазақ этнолингвистикасының теориялық мәселелерін қарастырып, мақсат-мүддесін, зерттеу нысанын, әдіс-тәсілдерін анықтауда көп еңбек етті[4]. Қазақстанда Ә.Қайдардың этносты «тіл айнасында» зерттеу бағыты этнолингвистикада басты бағыт ретінде танылып, этнолингвистикалық ғылыми ізденіс мектебі жүргізген зерттеулердің, атап айтқанда, Р.Байжановтың, Ш.Сейітованың, А.Жылқыбаеваның, Р.Шойбекованың, Қ.Жантаевтың, Б.Динаеваның, Қ.Ғабитханұлының т.б. еңбектерінің нәтижелері көрінуде. Біз өз зерттеуімізде Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша», «Қызыл жебе» атты романдарындағы тұрмыстық суреттеулердегі этнолингвистикалық сипатын ашуға ұмтылды. Мұнда біз жазушы, публицист Шерхан Мұртаза еңбектерін зерттеу нысаны етіп алдық. Себебі Шерхан Мұртаза – ұлттық болмыстың сипатын шебер бейнелейтін қазақ жазушыларының бірі. Оның шығармалары арқылы қазақ болмысын, қазақ халқының менталитетін айқын көруге болады. Жазушының этнолингвистикалық сипаты басым, қазақ халқының болмысын суреттеуде айқын көрініс болатын бес жүзге жуық мысалдар талданды. Бұл мысалдар өзара тақырыптық топтарға бөлініп, оның негізінде 16 мағыналық топ шықты. Атап айтсақ: 1) Теология мәселесі ислам діні турасында; 2) Туыстық атауларға байланысты; 3) Ұлттық тағам, сусын атауларына байланысты; 4) Төрт түлік малға байланысты; 5) Киім-кешек атауларына байланысты; 6) Оюмен ой айта білген немесе қолөнершілікке байланысты; 7) Ем-дом жасауға байланысты; 8) Асық ойнау, саятшылыққа байланысты; 9) Көшіп-қонуға байланысты; 10) Тәуіпшілік және ырым-тыйымдарға байланысты; 11) Тұрғын үй мәселесіне байла-

нысты; 12) Бойжеткен қыздарға байланысты; 13) Жаңа туған нәресте, балаларға байланысты; 14) Сәлемдесу, қоштасуға байланысты; 15) Қуанышты хабар естігенде айтылатын тілдік оралымдар; 16) Жалпы тәрбиелік маңызы зор сөздер.

Оларды екіге: автор сөзіндегі және кейіпкер сөзіндегі этнолингвистикалық сипаттаулар деп бөлуді жөн көрдік. Автор сөзіндегі мысалдарды саралау барысында, оның жоғарыда айтылған кейіпкер сөзінен саны жағынан көп екендігі бірден көзге түсті. Нақтылайтын болсақ, барлығы 324 мысал табылды, бұл пайызға шаққанда 65 пайызға жуық. Бұдан шығатын нәтиже – автор өз сөзінде қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін өте жоғары бағалап, оған көп көңіл бөлген. Сөзіміз дәлелді болу үшін зерттеу нысаны етіп алынған «Ай мен Айша» мен «Қызыл жебеден» мысал келтіре отырып түсіндірейік: «Ағайын **әмеңгерлік** жолымен Шарбанды Мұртазаға қоспақшы болады» («Ай мен Айша» 53бет). Иә, мұнда қазақ халқының сонау атам заманнан келе жатқан күйеуі қайтыс болғанда ағайын алыстап кетпес үшін қайнысына қосу салты сипатталған. Сол сияқты: «Сайма-сайдың әлі жаулығы алынбаған, беті ашылмаған, шымылдыққа енбей жатып, қара жамылған жесірі Нүкетай сұлудың бірден-бір **әмеңгері**-Анарбай» («Қызыл жебе» I том 113бет) «Оның бірден-бір **әмеңгері** Анарбай екенінде Құдайдың да, құранның да, адамның да дауы жоқ» («Қызыл жебе» I том 209бет) «Ал әкесі Сібір айдалып, Тұрар Мерке барғанда, Избайша Түйметайды алып Түлкібас асқан. Сонда **қайнысы Молдабекке ағайыны зорлап қосқан**» («Қызыл жебе» II том 223бет).

Ал төмендегі жолдарда қазақ халқының келіндерінің ибалылығы, үлкенге құрмет, кішіге ізет ете алу қасиеттері шебер сипатталған: «Түсінік бере кетейін: Айшаның «Мағымбек» дегені, шынында Сағымбек. **Қайнағасының атын тура атамайтын тәртіп бар.** («Ай мен Айша» 91бет). «Бұл ауылдың әйелдері **қайнаға, қайындарының атын өстіп бұрмалайтын әдеті**» («Ай мен Айша» 147бет). «Ошақ басында қазан қарап, от түзеп отырған Қатшагүл келіні сылдыр еткізіп көсеуді тастай салып, ұшып тұрып, қайнағасына **сәлем қылды**» («Қызыл жебе» I том 153бет). «Кемпір жақсы көретін **қайнысының атын атай алмай**, амалсыз тілі байланды» («Қызыл жебе» I том 246бет). «Алақанына құйқа түскен келіндер орындарынан тұрып, қол қусырып, **сәлем рәсімін жасап жатты**» («Қызыл жебе» II том 289бет).

Қазақ халқы мәдениетті, дана халық бола отырып, қонақжайлығымен, той-думан мен қазақи ойын-сауығымен де өзге халықтардан ерекшеленеді. Атап айтсақ: «Астың үшінші күні **көкпар** тартылды» («Қызыл жебе» Ітом 33бет). «Ызаға булыққан Тұқымбай **көкпарға** Қызыл Жебені қос деп бұйырды жігіттеріне, Қызыл Жебе **додаға** жоқ еді» («Б«Қызыл жебе» Ітом 34бет). «Бісіміллә деп оны Рысқұл көкпарға да салып көрді. Додаға жоқ, шабысқа шайтандай жүйрік екен» («Қызыл жебе» Ітом 129бет). «Әсіресе, Тұрардың есінен кетпес елес-Рысқұлдың Қызыл Жебеге мініп, **көкпар тартқаны зой**» («Қызыл жебе» Ітом 7бет). «Жаратылыстан көкжал көк бөрі болып туған Рысқұл **көкпарды** тулақ құрлы көрмей өзгелерден жұлып алып тақымына басқан кезде небір палуан жігіттер әлгі серкені тартып ала алмайды» («Қызыл жебе» Ітом 644бет). Бұдан көретініміз автор өз сөзінде қазақтың даналығын да, даралығын да, құрметтеу мен көңіл көтеруін де керемет баяндаған. Жоғарыда Шерхан Мұртазаның автор сөзіндегі, яғни өз сөзіндегі этнолингвистикаға қатысты мысалдар айтылса, кезекті кейіпкер сөзіне берейік. Мұнда барлығы 244 мысал табылып, олардың ішінен пайызға шаққанда 40 пайызы дін тақырыбындағы мысалдар екені белгілі болды. Бұдан біз қазақ халқының Алланы аузынан тастамайтын, қандай жағдай болса да бес уақыт намазы қаза болмайтын иманы берік халық екенін айқын көре аламыз. Сөзіміз дәлелді болу үшін төмендегі мысалдарды келтірейік: -«Бір **Құдай өзі жар болсын**» («Ай мен Айша» 30бет)

- «Е, жезде бір **Құдай өзі жар болсын**. Аруақ қолдаса, тірі жүрген шығар, - деп жұбатқан болды Айша. («Ай мен Айша». 56бет). - «Әулие анаңа сиынып жат. Мен **намаз оқып алайын**, - деп күйбеңдеп жайнамаз, орамалын алып құбыла жаққа қарап, дұға оқып көп отырды». («Ай мен Айша» 201бет). -«Әйтеуір **Құдайға құлшылық** ниетімен сіз ұстап тұрған қасиетті мешітке жұма намаздан қалмай барып тұрамын» («Қызыл Жебе» 488бет). -«Қатын-баласын асырап отырған жалғыз қап бидайын, **Құдайға құлшылық** етіп бес рет намаз оқитын жайнамазын тартып алған советтер» («Қызыл Жебе». Ітом, 177бет).

Осы сияқты қазақи салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың көрінісін сипаттайтын мысалдар да жеткілікті: -«Оразбақ айтты: «Құда жолы, жоралғы солай. Бұл қой сіздің **сыбағаңыз**.»

(«Қызыл Жебе» Ітом 295бет). Яғни, алыстан құдалар келгенде қазақ халқы құр қол келмей, тұрмысына қарай әр түрлі төрт түлік мал, қантшай ала келген. -«Алыңыз,-деді Оразбақ орысшалап. -Қазақ рәсімі, алмасаңыз, ақсақал өкпелейді. Бұл **көрімдік** деген болады». («Қызыл Жебе». Ітом, 296бет) мұнда дана халқымыз алғаш рет көретін жақсы нәрсе, не болмаса адам болсын ақшалай не заттай сыйлық ұсынған, қуанышына ортақпын деген мағынада. -«Ең құрметті қонаққа **жол жора**, - деді шошақ бөрік киген жас жігіт» («Қызыл Жебе». Ітом, 410бет). -«Нарком әкеңнен **байгазы** сұра,-деп қалды Ольга Ескендірдің үстіне құйып қойғандай жараса кеткен матросканы сипап тұрып». («Қызыл Жебе» Ітом 567бет). -«Сүйінші, Рысқұлов! - деді ол дарақылана күліп. -Әйелің босанды». («Қызыл Жебе». Ітом, 620бет)

Осымен қорытындылай келетін болсақ, этнолингвистика тіл білімінде әлі де толығымен қалыптасып болмаған ғылым, бірақ ол сонысымен баршамызға қызық, әлі талай ашылмаған, зерттелмеген қыр-сырлары молшылық. Көркем шығармада жазушы қазақ болмысын ашық, айқын бейнелей отырып, шығармаларын оқу барысында әр оқырманның қазақ болып туылғанына мақтаныш толы, кеудесіне бір сәуле ұялатады. Сол себепті әр қазақ өз ұлтын, оның болмысын, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын білу, ұғыну үшін, біріншіден, этнолингвистика ғылымының берері мол, екіншіден, көркем шығармадағы ұлттың, ұлыстың ұлттық сипатын даралық ерекшеліктерін беретін материалдарды зерттеудің де мәні зор.

1. Атаханова Р.К. Туыс емес тілдердегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты (қазақ және неміс тілдері негізінде). Филол.ғыл.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2005.

2. Күркебаев К.К. Қазақ тіліндегі өлшемдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты. Филол.ғыл.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2003.

3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998.

4. Жанпейісов Е. Этнолингвистика.// Ана тілі 1994, 20-қаңтар

5. Манкеева Ж. Ұлттық мәдениетті танып-білу кепілі. // Ана тілі 2008, 25-желтоқсан

В статье рассматриваются этнографизмы в художественных произведениях.

In article are considered ethnographisms in works of kazakh writers.